

Paisatge del conflicte, espai de diàleg

Daniela Colafranceschi

Les perifèries actuen com a franges, com a interfícies entre diferents realitats geogràfiques i configuracions paisatgístiques. És molt urgent fer una mirada des de la perifèria cap al centre, des de la perifèria cap a la ciutat, reflexionar sobre aquests espais que representen un límit, tant físic com conceptual. Aquesta mirada és clau per entendre millor les nostres realitats. Tractar les franges des de múltiples punts de vista enriqueix encara més el ventall de maneres d'entendre-les i avaluar-les i, per tant, de maneres d'intervenir-hi.

Aquest capítol tracta les perifèries des del punt de vista del paisatge i de l'espai públic. I ho fa per dos motius: d'una banda, perquè el paisatge és l'àmbit disciplinari que reflecteix millor la identitat contemporània de lloc, entenent el terme *paisatge* com a mesura de la condició d'un espai que és vivencial, com a xarxa de llocs viscuts, que prenen sentit, precisament, per la vida que s'hi va teixint. I d'altra banda, perquè el procés d'elaboració de projectes a les franges afavoreix la recerca de les relacions entre les accions humanes i les formes del territori, l'anàlisi de la construcció de relacions entre natura, cultura, societat i individu, en les seves fronteres i geografies com a espais de trobada i de diferències. Així doncs, en aquests projectes destaca més el procés que no pas el resultat final.

El terme *franges* està relacionat amb àrees marginals de la ciutat, zones intersticials, conflictives, però que són també àrees clau i neuràlgiques. Són àrees de la diversitat, però també àrees de canvi. La modificació profunda de les ciutats i de les seves dimensions perifèriques extraurbanes, suburbanes o periurbanes ens obliga a aprendre a llegir i interpretar realitats que abans no existien. Les franges són espais abandonats, on la ciutat es difumina, són tots aquells espais *entre ciutat i paisatge* als quals entreguem cada dia el destí i el futur de les nostres metròpolis.

Totes les realitats tenen unes qualitats, uns caràcters, unes identitats que transformen el paisatge al qual pertanyen. Transformen aquest *teatre* (el teatre de les nostres vivències, com molt bé explica Eugenio Turri, [1998]) en quelcom diferent. Es produeix un canvi: un canvi en l'escala social de referència, en l'escala temporal, en l'escala espacial, en l'escala del seu projecte i, per tant, dels seus projectistes. El paisatge contemporani ha

adquirit una complexitat sota molts punts de vista i en molts àmbits, fins al punt que es caracteritza per una alta fragmentació i uns límits indefinits. Abans existien la ciutat i la perifèria, les arquitectures i l'espai públic, el context urbà i el rural, unes distincions que avui dia, cada vegada més, van trobant a les franges els seus espais d'hibridació.

Com molta altra gent, visc la fascinació pel lllindar com a concepte, pel lllindar com a expressió d'una curiositat i una inquietud per investigar, veure, experimentar una mica més enllà del que fins ara havia estat un territori disciplinari definit i segur. El meu interès consisteix a detectar just en els àmbits del límit, a les franges de transició, la possibilitat de portar a terme un tipus de projecte propi dels paisatges de la contemporaneïtat, dotat amb complexitat i heterogeneïtat de significats per aquests mateixos llocs d'interfície.

Les franges són territoris que ens parlen, que ens fan evident que el paisatge que les caracteritza, el paisatge límit, aquí separa i uneix. No és simplement un espai *entre*, no és un *in-between*, no és exactament una franja grisa entre una de blanca i una de negra, sinó que té un *gruix*; aquell gruix amb identitat pròpia, aquell espai que és la suma i la superposició de molts grisos a través dels quals transiten nous significats. No hi ha un límit establert i clar, sinó una vora inestable, indefinida, que genera l'existència d'un altre territori, d'un altre àmbit (un tercer entre els dos) capaç d'impliar, incloure, amplificar aquelles característiques, aquells conflictes, aquelles qualitats, aquelles especificitats que s'hi solapen i s'hi hibriden; un nou gruix que genera un espai nou, un tipus de lloc d'una gran riquesa on transiten, flueixen constantment, altres significats, necessàriament sense límits. És precisament en aquests llocs on hi ha més possibilitats de desenvolupar processos i projectes i donar-los un sentit, un discurs, un imaginari; fer que aquests indrets passin de ser espais de conflicte a espais de diàleg. Això s'aconsegueix interrogant-los, interpretant-los, entenent-los, investigant-los, desenvolupant-hi projectes que produeixin relacions entre sistemes naturals, socials i urbans com a elements d'un conjunt heterogeni, desenvolupant-hi processos d'organització de noves relacions que afavoreixin una acció inclusiva del projecte.

Si s'aborden des d'un projecte paisatgístic no convencional, els àmbits marginals, descuidats o rebutjats tenen un fort potencial per dur-hi

a terme estratègies i processos de qualificació. La imprecisió d'aquests entorns constitueix precisament la clau per penetrar en el seu significat i alimentar aquesta *màquina interpretativa* que ens permet habitar llocs aparentment inhabitable, llocs que són més difícils d'interrogar, però dels quals és més fàcil obtenir respostes. La feina del paisatgista és precisament aquesta: tractar d'evocar i d'interpretar les vocacions de l'expansió urbana per generar-hi una condició de centralitat —que estem més acostumats a definir—, una condició que en el món contemporani és difícil de produir d'una manera espontània. L'espai públic, l'espai col·lectiu és l'únic capaç de resoldre el conflicte, la problemàtica d'aquests territoris; aquesta és la seva gran potencialitat. Les franges són llocs a l'espera, a l'espera d'un pensament, d'una idea, d'innovació, d'experimentació, que els donin significat i identitat, atès que no tenen una qualitat manifesta sinó potencial. Són paisatges per descobrir i reescriure.

Imatge 1. Les franges són llocs a l'espera, a l'espera d'un pensament, d'una idea, d'innovació, d'experimentació, que els donin significat i identitat, atès que no tenen una qualitat manifesta sinó potencial. A la imatge, Las Mártires, Osca.

A les franges, el planejament urbanístic hauria d'actuar al revés del que és habitual. En aquests àmbits de franja, de límit, cal capgirar la lògica tradicional d'intervenció. Habitualment es treballa amb eines que delimiten funcionalment les àrees d'intervenció. Es parteix d'un projecte concret i es busca un lloc per posar-lo en pràctica; es delimiten i s'indiquen aquelles zones que responen millor a la possibilitat de *rebre'l* (no *acceptar-lo*). Crec que a les franges cal actuar al revés. Des del lloc, en aquests àmbits perifèrics i marginats, cal buscar i trobar el projecte que s'hi adiu millor: és a dir, no és la intervenció la que ha de definir el lloc, sinó que el lloc i la seva condició han de suggerir el projecte d'intervenció que millor els identifica, que millor respon a les seves qualitats i les potència, que millor posa en valor la seva identitat. Un projecte no convencional pot ser capaç de proporcionar sentit i qualitat al territori i paral·lelament de posar en marxa un procés més extens de reconeixement del seu paisatge com a producte cultural.

Des de l'any 2000, el Conveni europeu del paisatge defensa la necessitat d'entendre el paisatge no tan sols en relació amb els indrets de valor o bellesa excepcional, sinó també com quelcom que és present arreu, en els espais bonics i naturals però també en els perifèrics, urbans, rurals, degradats, etc. El Conveni concep el paisatge com una part del territori tal com la percep la població, el caràcter de la qual és el resultat de les activitats humanes al llarg de la història en un espai determinat (amb el seu relleu, hidrologia, fauna, flora, etc.). Aquest nou punt de vista comporta dues conseqüències fonamentals: en primer lloc, el concepte de *qualitat del paisatge* es capgira i dóna lloc al de *paisatge de qualitat*, una qualitat evidentment de tot el paisatge, com a producte, com a imatge escrita sobre el sòl d'una societat i d'una cultura; en segon lloc, es promou un concepte de paisatge que inclou àrees que no són homogènies, és a dir, en una lògica totalment nova es reconeix com a paisatge quelcom mixt, complex, híbrid, sense límits, paisatge com a sistema obert, com a geografia de respostes alhora locals i globals, plurals i específiques; paisatge com a expressió estètica, emocional, social.

En certa manera, sembla com si el Conveni europeu del paisatge ens regalés un nou mapa que reflecteix les històries que es viuen al territori i s'hi desenvolupen; un concepte que veu la transformació del lloc com

a mapa que té el doble valor de l'aparença i l'experiència del paisatge. Un mapa contemporani del territori on hi ha el valor de la narració de les mil històries que l'habiten, més enllà de les identitats nacionals, polítiques, religioses; un mapa que parla de l'ocupació humana, de la topografia i de la topofilia; topofilia com a vincle afectiu, sensorial, simbòlic, emotiu que ens uneix al lloc. En definitiva, un mapa per mesurar alguna cosa que ja no és neutral, sinó que és el reflex d'un canvi en les relacions culturals cap al paisatge.

Imatge 2. El barri de San Sperato de Reggio de Calàbria ha anat creixent amb un desenvolupament del tot espontani a partir d'edificis autoconstruïts per acabar-se convertint en el paradigma de franja entre allò urbà i allò rural.

Un exemple de franja

A tall d'exemple vull exposar un cas de franja, un dels molts que hi ha al meu país, Itàlia, sobretot a les latituds situades més al sud. És la història d'un barri de Reggio de Calàbria, ciutat on treballo com a professora de la Facultat d'Arquitectura. Situada a l'estret de Messina, a prop de l'illa de

Sicília, la ciutat de Reggio de Calàbria es caracteritza per unes geografies complexes i estratificades. Pertany a un territori de topografies difícils i fràgils al mateix temps, d'altres muntanyes molt a prop del mar i de rius que n'han marcat profundament l'orografia, encara que ara estiguin secs.

El barri de San Sperato, situat entre dos rius, va néixer fa 20 anys, i ha anat creixent amb un desenvolupament del tot espontani a partir d'edificis autoconstruïts (allò que en italià s'anomena *abusivismo*, és a dir, edificis il·legals). El barri s'ha anat edificant i continua edificant-se sobre parcel·les agrícoles i, per tant, no urbanitzables, davant la mirada de tothom i, evidentment, de l'Administració. La gent es construeix la casa en terrenys no urbanitzables esperant que tard o d'hora l'Ajuntament, per necessitats econòmiques, acabi legalitzant la urbanització d'aquella zona a canvi d'una multa a tots els que havien construït de manera no autoritzada. Per la seva teòrica condició agrícola, San Sperato oficialment no disposa de xarxa elèctrica, ni de conductes d'aigua i gas, ni de clavegueram. L'únic carrer que té il·luminació *oficial* és la via principal que creua tota l'àrea en sentit longitudinal. Per aconseguir els subministraments bàsics, els veïns s'han d'espavilar per produir-los o bé agafar-los de manera il·legal de la xarxa de canalitzacions o infraestructures més properes.

San Sperato és un exemple de franja entre allò urbà i allò rural, entre ciutat i camp, un territori on és difícil dibuixar una línia entre el que està permès i el que és il·legal, entre el que està dins de les normes i el que n'està fora, entre el que es construeix dins d'un sistema de planificació i el que és autoconstruït.

El creixement il·legal de San Sperato s'explica principalment pel fet que és molt més barat construir habitatges en terreny agrícola que en terreny urbanitzable, ja que les parcel·les urbanitzables són molt més cares que les agrícoles. A més a més, també surt més a compte pagar la multa de l'Administració si s'acaben legalitzant les construccions il·legals que pagar un permís d'obra en un terreny que sigui urbanitzable.

El barri està format per una infinitat de grans esquelets de formigó armat d'edificis sense acabar envoltats per fragments de camp, horts, retalls d'aquella agricultura que abans es practicava en aquest indret. Porcions rurals *verges*, entre un context urbà que continua evolucionant. Els edificis s'emplacen de manera totalment anàrquica en termes de planificació, de

disseny urbà i, evidentment, d'espai públic. De fet, no hi ha consciència d'espai públic, es tracta el que és públic com a terra de ningú. Això s'explica, en part, per l'origen del barri. La majoria dels seus habitants són pagesos, pagesos benestants que han anat a la ciutat per millorar les seves perspectives econòmiques. Són gent acostumada a viure en masies aïllades, a una certa distància les unes de les altres. Com quan eren al camp, els llocs de trobada amb els veïns i amics són les mateixes cases. No veuen la necessitat d'un espai col·lectiu, d'un lloc públic de trobada com pot ser una plaça o un parc. Per ells, la funció de l'espai públic és la de permetre el desplaçament d'una casa a l'altra i per a això només és necessari el carrer. S'han construït algunes places, però, a més de ser lletges, no funcionen perquè els projectes s'han fet sense la participació de la població local.

L'existència de molts edificis inacabats (amb pisos en construcció o sense acabar) també està relacionada amb l'origen dels habitants del barri; són com les cases de pagès que estan pensades per ser ocupades al llarg dels anys. El propietari de l'edifici, el cap de família o *capofamília*, deixa el seu poble d'origen, la seva dimensió rural, i es trasllada a la ciutat, on inverteix els diners i les energies en el que considera l'opció més rendible. Compra una parcel·la de terreny agrícola i comença el seu procés d'*emplaçament* per mitjà de la construcció d'una estructura totalment neutra de formigó armat que correspon a la màxima ocupació de sòl i volum que els límits de la parcel·la permeten. Una vegada completada la part de formigó, el propietari ocupa amb la seva família (dona i fills) només un pis de l'estructura, normalment, la planta baixa. Aquest pis s'acaba i es deixen els altres sense acabar, buits. Els habitants d'aquest barri esperen que aquestes estructures, aquests espais, es vagin ocupant gradualment, al llarg dels anys i de les generacions. Els fills (mascles, perquè és una cultura patriarcal) creixeran, es casaran i aniran a viure a l'edifici, amb la qual cosa hauran completat una altra planta, un altre tros del mateix edifici, i així fins a acabar-lo i ocupar-lo del tot. Molts dels que han crescut aquí van a buscar feina a fora, a Alemanya o Suïssa, per exemple. Durant la seva absència, els pisos resten buits esperant que tornin de l'estranger.

Totes aquestes peculiaritats donen a San Sperato el caràcter de modern i de primitiu alhora. El barri sembla una ciutat abandonada abans de ser acabada, però aquesta només és l'aparença. En realitat, és un paisatge

urbà amb una gran vitalitat, que continua creixent constantment i que té uns espais oberts magnífics, espontanis, parts de ciutat que tenen trossos de conreus o d'antigues parcel·les de camps, jardins o horts. Tot plegat té molt d'interès com a fenomen.

Imatge 3. El barri sembla una ciutat abandonada abans de ser acabada, no finalitzada formalment, però aquesta només és l'aparença. En realitat, és un paisatge urbà amb una gran vitalitat, que continua creixent constantment i que té uns espais oberts magnífics.

Estem davant una ciutat no reconeguda, no institucionalitzada, no finalitzada formalment, sense infraestructures públiques i sense cap voluntat per part de l'Administració competent de donar-n'hi, però dotada amb una gran vitalitat i amb qualitats per potenciar. Aquí es fa palesa la incapacitat per part de tots els àmbits de l'Administració de dirigir el fenomen de la construcció espontània vers els seus avantatges, de veure l'interès d'aquest fenomen com a projecte de creixement *obert* que faci de contrapunt al fracàs de l'urbanisme italià sobre allò públic. No es tracta de gestionar els processos d'ocupació de terrenys amb *simples* estratègies d'ocultació o naturalització (plantar plantes per dissimular o camuflar els

habitatges construïts, omplir forats, etc.), sinó més aviat de convertir en valor el que fins ara s'ha considerat una pèrdua, un fracàs. És important que els projectes paisatgístics que es plantegin per a aquestes realitats incloguin els valors que la població local dóna als seus paisatges, a les seves cases, a la seva manera de viure.

L'arquitectura del paisatge ha evolucionat en la seva capacitat de posar en relació sistemes naturals i urbans, com a conjunt heterogeni i complex, cosa que ha afavorit enfocaments inclusivius i oberts. Hi ha un desig, i, per tant, una possibilitat, de generar un sentit de comunitat. El tipus d'espai més adequat per reflectir aquesta exigència és l'espai públic com a força motriu que recupera valors, qualitat i sentit entre el desordre i la fragmentació. En aquest cas són espais neutres, sense contingut aparent, residuals, potencialment a la disposició de la ciutat, no tant perquè estan físicament lliures com perquè estan conceptualment *oberts*, ofereixen l'oportunitat de ser recuperats mitjançant un projecte paisatgístic.

Parlo de San Sperato perquè crec que és un cas emblemàtic d'una realitat on més que intentar intervenir-hi, cal aprendre'n. La delicada condició urbana del barri ens demana una estratègia, és un procés que comença sense res físicament tangible i concret, només amb la informació del que hi ha allà. Qualsevol intervenció paisatgística a San Sperato hauria d'implacar una proposta de projecte, més que un projecte en si mateix, que vagi dirigint cap a la unitat d'un projecte possible, que podria ser senzill, minimalista, delicat, com delicada és la condició d'aquest barri. A San Sperato, la condició de la superfície del lloc, el sòl, la cota zero, no ha estat mai entesa ni concebuda; sembla que els edificis flotin a l'aire, totalment desconectats del seu context, de les altres construccions, del terreny al qual pertanyen. No obstant això, hi ha un potencial enorme en termes d'espacialitat, de connexió, de relació, de socialitat: espais verds, àrees obertes, jardins, horts, etc. El que uneix totes aquestes diversitats és el paisatge, i aquest paisatge ens parla de jardins, ens presenta uns parcs que ja existeixen, un espai lliure, públic, que ja hi és; només cal que un projecte subratlli metafòricament el seu valor, el posi de manifest, l'evidenciï, el converteixi en utilitzable, en col·lectiu.

Entre parèntesis

Sempre m'ha atret la representació de l'espai en la pintura, els frescos, els gravats, les escultures, etc. Recordo que de petita, quan anava amb els meus pares a visitar museus, monuments històrics o esglésies, vaig descobrir com se solia representar la ciutat en la iconografia dels patrons (els sants que protegeixen simbòlicament una ciutat) des de l'edat mitjana fins al Renaixement. Recordo molt bé el malestar que em produïen aquestes imatges; en mirar-les em preguntava: i els altres, què? Els territoris que han quedat fora del dibuix, què? No hi surten representats i, per tant, no existeixen! Que injust! Jo no vivia en una ciutat emmurallada (encara que Roma ho hagués estat) i no tenia la consciència d'un dins o un fora de l'urbs; però, a part d'aquest malestar, em fascinava el fet que una ciutat es pogués presentar al món sobre una safata, com si les cases fossin pastissos. No eren les muralles les que mantenien units els edificis, sinó la safata. La safata era el punt d'unió, el vincle. Contràriament, a la universitat l'estudi de la història de la ciutat se sol enfocar començant pels edificis més emblemàtics que caracteritzen el teixit urbà, les obres arquitectòniques que hi han destacat més, des de la ciutat de l'edat mitjana fins a la contemporània. Es parla molt dels volums dels edificis i molt poc de l'espai entre si, de la qualitat i del valor de l'espai lliure, de la importància d'aquest vincle que és la cota zero, la superfície del lloc, l'espai col·lectiu, en definitiva, la safata que ho uneix tot. Aquesta és una història paral·lela i igualment important.

Un experiment

Em sembla convenient presentar un projecte que més que un projecte és una idea, un esbós d'un projecte. Fa un parell d'anys, el Departament d'Urbanisme de la regió de Calàbria va organitzar un taller perquè diferents universitats italianes l'assessoressin amb motiu del nou Pla paisatgístic regional. La topografia calabresa està marcada per una dorsal de muntanyes que la travessa longitudinalment, deixant el mar a banda i banda. Hi ha terrasses agrícoles, penya-segats i, al llarg dels límits entre terra i mar, una infinitat de ciutats, pobles, infraestructures, nuclis mariners, estacions

Imatge 4. Projecte per al Pla paisatgístic de Calàbria elaborat per l'equip encapçalat per l'autora i Fabio Manfredi que planteja la creació d'espais públics al llarg d'un riu gairebé sec amb l'objectiu de proveir-lo de valor i identitat.

balneàries, centres agrícoles i rurals, la mateixa ciutat de Reggio de Calàbria, etc. Tots aquests elements tenen una identitat reconeixible i estan separats per parcel·les agrícoles, franges indefinides de territoris abandonats, abocadors, perifèries autoconstruïdes, entre d'altres.

La meua universitat va participar en el taller amb un equip format per Fabio Manfredi, tres estudiants i jo mateixa. Durant els quatre dies que va durar l'activitat vam treballar sobre el sistema de rius que caracteritza la zona del sud de Calàbria i vam desenvolupar dos projectes d'espai públic com a estratègia per a aquest sistema fluvial, el primer relacionat amb un riu de caràcter més natural, per al qual vam dissenyar un parc fluvial, i el segon relacionat amb un riu gairebé sec que travessa àmbits de franges: barris de la ciutat, àrees sense identitat ni valor identificable més enllà del seu *ser entre* la ciutat i el camp.

Vam pensar en un projecte molt senzill, que plantejava la cota zero com a espai complex, amb la possibilitat de dibuixar unes places noves, una seqüència d'espais públics *sensibles* als contextos on se situen, al llarg del riu, on ja no hi ha aigua. Pujant des del mar cap a la muntanya, aquests espais passarien de ser espais minerals i durs a ser espais més tous; és a

dir, les places i les àrees pavimentades de l'àmbit més urbà es convertien, anant cap a les perifèries, en parcel·les agrícoles, i les muntanyes, en jardins, parcs i boscos. L'objectiu principal era crear àmbits que poguessin posar en relleu els valors existents i subratllar-ne la qualitat per mitjà d'un sistema d'espais nous, de paviments, de *catifes* capaces de construir una unitat, una família de formes, un *collaret de perles* al llarg d'una línia de secció urbana actualment anodina, buida de contingut i desendreçada. La nostra proposta volia oferir un projecte de *safates nobles* que fessin d'assentament per a tot allò que contenien, tots els fragments urbans que així en quedarien beneficiats i serien dotats amb la possibilitat de definir una qualitat, una escala i una identitat que abans no tenien de manera explícita; un sistema capaç de retornar qualitat i identitat a l'espai públic mitjançant la relació que aquest espai genera entre arquitectura i paisatge, entre metròpoli i urbanització dispersa, entre ciutat legal i il·legal, entre territori urbà i rural. L'espai públic com a estratègia de diàleg.

Imatge 5. A Lisboa, la continuïtat d'un paviment elegant, teixit com a catifa, permet que l'espai públic actuï com a safata de luxe per als edificis.

He estat a Lisboa recentment i he pogut tornar a valorar el que significa l'arquitectura de cota zero, d'una continuïtat i una relació íntima entre l'arquitectura dels edificis i la dels espais oberts, els carrers, les rampes i les escales (moltes, en aquest cas); la capacitat que té un paviment elegant, teixit com una catifa, de millorar un indret, sia decadent o cuidat, pobre o noble. L'espai públic es converteix en una *safata* de luxe, on se situen, s'acomoden, els edificis en una continuïtat entre elements verticals i horitzontals que dibuixa i genera espais que són domèstics, acollidors, que ens conviden a passejar, a seure, etc., com si el paviment fos la nostra pròpia casa o jardí.

Referències bibliogràfiques

COLAFRANCESCHI, Daniela (1995). *Architettura in superficie. Materiali, figure e tecnologie delle nuove facciate urbane*. Roma: Gangemi.

--- (1996). *Sull'involucro in architettura*. Roma: Dedalo.

--- (2007). *Landscape+100 palabras para habitarlo*. Barcelona: Gustavo Gili.

CONSELL D'EUROPA (2000). *Conveni europeu del paisatge* [en línia]. <http://www.mma.es/secciones/desarrollo_territorial/paisaje_dt/convenio_paisaje/pdf/cep_catala.pdf> [consulta: 07.10.2010].

MUNOZ, Francesc (2008). *Urbanització. Paisajes comunes, lugares globales*. Barcelona: Gustavo Gili.

NOGUÉ, Joan (2009). *Entre paisajes*. Barcelona: Àmbit.

TURRI, Eugenio (1998). *Il paesaggio come teatro*. Venècia: Marsilio.

ZANINI, Piero (1997). *Significati del confine*. Milà: Bruno Mondadori.